

Források és óizraeli mindennapok

*Kőszeghy Miklós: Cseréplevelek.
Héber feliratok a fogság előtti Palesztinából*
Új Mandátum könyvkiadó, Budapest,
2003. kréné 2.

Megismerhető-e a Babiloni Fogság előtti Palesztina? Ha erre a kérdésre megnyugtatónak éreznénk a nemleges választ, nem lett volna szükség Kőszeghy Miklós könyvének megírására. Mivel azonban a kutatás minden buktatója ellenére is meg kell próbálkoznunk az ókori Izrael kulturális, politikai- és társadalomtörténeti vizsgálatával (nem is beszélve az óizraeli vallástörténet feszítő kérdéseiről!), nyugodtan állíthatjuk, hogy hiánypótló mű született a szerző és a kiadó jóvoltából. A válogatás az eredeti héber szövegekről készült rajzot, kvadrát átirást és jegyzetekkel ellátott fordítást közöl, amit kísérő tanulmány követ. Nem egyszerű szöveggyűjtemény tehát, sokkal több annál. A „cseréplevelek” oda vezetnek bennünket, ahova egyéb források, monumentális feliratok vagy ószövegségi szövegek soha: a mindennapok kommunikációjának majd’ háromezer esztendő emlékai ezek. De mi szükség van arra, hogy egyáltalán bepillantjunk ezekbe a szövegekbe? Mi a szerepe a mindennapi kommunikációnak a történetírás szempontjából? Mi a jelentősége a hosszabb-rövidebb feliratoknak ugyanebből a szempontból, függetlenül attól, hogy sziklába vésték, vagy más módszerrel írták fel őket? Ezek azok a kérdések, melyek mentén megkíséreljük Kőszeghy Miklós könyvének ismertetését és értékelését. Célunk a cseréplevelek és a többi közölt szöveg elhelyezése a jövő kutatása számára a források palettáján.

1. Írott források a fogság előtti Izrael történetéhez

Az ókori Palesztina vaskori történetével foglalkozó kutatók számára a forrásfeldol-

gozás mindig is meghatározó probléma volt. A Héber Biblia részletesen tárgyalja ezt a kort, a tárgyunk szempontjából legfontosabb időszakról, a Kr. e. 8–7. századról kiterjedt bibliai feljegyzések maradtak ránk. Ezek között legérdekesebb a Királyok második könyvének beszámolója, valamint ennek megismételt – átdolgozott verziója a Krónikák második könyvében. Van egyáltalán forrásértéke ezeknek az iratoknak, vagy pedig kizárólag Biblián kívüli szövegekre és archeológiai leletekre kellene támaszkodnia a történetírásnak? És mi a helyzet az egyéb bibliai iratokkal, a prófétai korpusz kortárs darabjaival, például Náhúm és Zofóniás könyveivel, nem is beszélve Ézsaiás és Jeremiás fogság előtti részeiről? Van-e, lehet-e létjogosultsága annak a történetírásnak, ami ezekre az izzó vallásossággal átfűtött iratokra támaszkodik? Vagy itt az ideje tökéletes negligálásuknak?

Napjainkban a források értékelése terén több irányzatot különböztethetünk meg. Nem kell (ebben az írásban nem érdemes) különösebb szót ejteni a merev fundamentalista iskolákról, melyek a Szentírás szó szerinti értelmezését követve vonják le következtetéseiket. Az ellenpólust az ún. „negativista” vagy „nihalista” iskola képviseli, akik a héber biblia iratait a hellénista korban helyezik el, történeti értéküket pedig a mitikus iratokhoz hasonló színvonalúnak tartják. Ha utat keresünk a két véglet között (és feltehetőleg ez a kívánatos megoldás), el kell gondolkoznunk azon, hogy mit tudnánk ma a vaskori Palesztináról, ha nem rendelkezünk a régi „szent” iratokkal. A ma rendelkezésre álló biblián kívüli források alapján nagyjából annyit, hogy valamikor a Kr. e. 10. század táján erősödő urbanizáció mellett új politikai egységek jelentek meg a régióban, melyek kisebb-nagyobb csetepatékba keveredtek nagyhatalmakkal, alkalmasint koalíciókban vettek részt (például Áháb izraeli király), néha leborultak a nagyhatalom előtt (szó szerint: Jéhu, Izrael

királya a Fekete Obeliszken), aztán feldúlták városait (Lákis és Jeruzsálem ostroma). Néhány uralkodói nevet ismernék, egy kevés elképzelésünk lenne városaik elrendezéséről, sejtésünk vallásukról és mindennapjaikról – többek között a Kőszeghy által ismertetett osztrakonoknak köszönhetően.

A Biblia ellenben sajátos koncepciók mentén elénk tárja a választott nép történetét a kezdetektől a bukásig. Beszámol királyok dicső tetteiről (például Salamon templomépítése), és kevésbé dicső uralkodói aférokrol (mint Dávid király közismert vonzalma a női nem iránt). A probléma csupán annyi, hogy ezeknek a szövegeknek a döntő része szekunder forrásként áll előttünk – de attól még tekinthetők forrásértékűnek. A cseréplevelek primer anyaga a Biblia mögé vezet bennünket, látszólag felettebb érdektelen adatokkal, mint mondjuk bor vagy olaj szállítási információinak közlésével, a mindennapok realitásához jutunk el. A bibliai szerzők számára azonban nem cél az ilyesmi. Vannak próféciáink, melyek mögött fellelhetünk történeti összefüggéseket, például az ítéletes próféciák között. A Kr. e. hatodik századból hozhatunk fel egy példát, Ezékiel próféta Tírusz ellen mondott jövendölését. A könyv 27. fejezetében ítéletmondáshoz használt illusztrációként egy tíruszi hajó képét találjuk, mely mellesleg egy tökéletes leírás – így az irat, bár nem ez volt a célja, mégis egyedülálló gazdaságtörténeti emléket őrzött meg. Az ún. „történeti könyvek” adataival sem egyszerűbb a helyzet. Egyfelől egyértelműen vallási-dogmatikus okok alapján válogatják adataikat, nyilvánvalóan felhasználva már meglévő dokumentumokat, például a gyakran emlegetett Izrael/Júda királyainak történetéről szóló könyveket. A vallási szempontok dominálnak: vannak jó királyok, ők azok, akik a szerzők szája íze szerinti vallásosságot képviselik. És vannak a rosszak, akik helytelen kultuszi praktikákat űznek. A babiloni fogás idejére datálható ún. Deuteronomista történetírás számára (ide tartozik a tárgyunk szempontjából érdekes Királyok első és második könyve is) ez az egyetlen létező

szempont, az, hogy a király politikai élelétéről vagy balgaságról tett-e tanúbizonyságot, mellékes. Jól példázza ezt többek között a híres Omri esete, aki az ókori Palesztina egyik meghatározó uralkodója volt. Csakhogy eleve behozhatatlan hátránnyal indult, hisz a „szakadár” északon uralkodott – így aztán a Jeruzsálemhez, délhez köthető tollforgatók mindössze öt verset szánnak rá (1Király 16:23–28). De nem jár jobban a déli Manassé sem, aki alatt sikerült ügyes politikával helyrehozni az elődje, Ezékiás alatt elkövetett katasztrofális hibák egy részét. Hiába – vallásilag ő bűnös volt, tehát rossz király; Ezékiás viszont „az Úr útján járt”, így aztán bár az összeomlás szélére sodorta országát, mégis kedves a szerzők előtt. Röviden összefoglalva: ezek a könyvek teológiai történetírást folytatnak. A kérdés azonban még mindig változatlan: van-e történeti értéke egy ilyen műnek? Röviden válaszolva: van, a szekunder forrás is forrás. Egy banális példa lehet erre: a déli Ászá uralkodását leíró szöveg (1Király 15:9–24) végén a szokásos summát találjuk, egy apró kiegészítéssel: *„Ászá egyéb dolgai, összes hőstette ... meg vannak írva a Júda királyainak történetéről szóló könyvben, kivéve azt, hogy öreg-ségére megbetegedett a lába.”* (A fordítás alapja: az 1975. évi új fordítású protestáns Biblia javított kiadása, Kálvin Kiadó, 1993.) Nevetségesnek tűnő adat, de megmutatja: akárki is írta ezt, forrásból dolgozott, más forrással is összevetette, kiegészítette azt, vagyis valódi igényességgel állunk szemben. Hogy anyagát a feltétlen objektivitás helyett más szempontok alapján állította össze és prezentálta? Nos, ezzel a jelenséggel nem csak az ókorban találkozhatunk. A tények precíz rögzítése, a személyes érdemek diszkrét elhallgatása: ezek a tulajdonságok soha nem tartoztak az uralkodó elit bevett viselkedési normái közé. Így aztán a Biblián kívüli, jól ismert monumentális feliratok sem vívhatnak ki dobogós helyezést maguknak a pártatlanság versenyében. Szinte mindegy, hogy III. Sulmánú-asaridu számol be 853-as szíriai hadjáratáról, melyben az Assurtól kapott hatalmas erővel és a Nergal által nyújtott hihetetlen fegyverrel aratott

diadalt az ellene felvonuló koalícióval szemben, vagy más vonul harcba: ha az uralkodó győzelmi sztélét állít, biztosak lehetünk benne, hogy ott soha nem látott sikerekről olvashatunk beszámolót. A 853-as koalíció példájánál maradva: tudjuk, hogy Aháb soha nem lett volna képes 2000 harci kocsit és 10 000 katonát kiállítani, de ugyan kit kápráztatott volna el néhány tucat harcos szétkergetése? Nem is beszélve arról a nem elhanyagolható tényről, hogy egy fényes győzelem után a diadalittas hadvezérek ritkán lépdelnek vissza hazájukba minden kézzelfogható eredmény nélkül, ahogy az ebben az esetben is történt.

Ez az a pont, amikor megérkezünk a Kószeghy Miklós által tárgyalt szövegek igazi jelentőségéhez. A nagy feliratok csakúgy, mint a bibliai szövegek erősen ideológiai alapon állva közölnek információkat, de ettől még megkerülhetetlen források. Az osztrakonok, valamint a népi vallásosságot tükröző rövid sírfeliratok mögött azonban nincsenek a fentiekhez hasonló motivációk. Jausnak, Lákis parancsnokának nem azért írt beosztottja levelet [Lak (6):1.6], hogy hasson az utókorra, vagy hogy bárkit is elkápráztasson. Egyszerűen jelentett, mindennapi nyelvi fordulatokkal. Bizonyos, hogy maga sem vette észre, hogy eközben mi mindent megőrzött, amely információk egyszer még kutatókat fognak lázba hozni. Mégis megtudjuk egy egyszerű katonáember leveléből, hogy (1) a babiloni fogság előestéjén az írni-olvasni tudás mindennapi készség volt, a garnizonok tisztikarában szegyenletes lett volna az analfabétizmus. (2) Jaus, a helyőrségparancsnok és a levél feladója többszöri levélváltással tartotta a kapcsolatot, tehát még a végeken is fejlett kommunikációs csatornák működtek. (3) Megtudjuk, hogy Júdában belpolitikai irányzatokkal kell számolnunk a fogság előestéjén, és nem ritkák a „vészmadarak”, a behódolás-pártiak, akik gyengítik-felőrlik a harci kedvet (6–7. sor). (4) Még arról is értesültünk, hogy Lákis előjárója derék jahwista ember lehetett. Csak egy levél, mégis olyan információk birtokába juttat bennünket, amelyeket soha nem találnánk meg fen-

tebb ismertetett forrásainkban. (62–71. o.)

A megőrkítés, nagy tett emlékezetben tartása mindössze egy közölt szöveg igénnyel volt, a Siloah feliraté. Ez a szöveg (97–112. o.) így némiképp kakukktójás a kötetben, ugyanakkor közlését feltétlenül helyesnek tartjuk, e nélkül a könyv csonka lenne. A jeruzsálemi vízrendszer különben is kellően érdekes ahhoz, hogy foglalkozunk vele. Minden erődített város védelmének meghatározó eleme, hogy miként tudnak gondoskodni a vízellátásról ostrom idején. Azok a települések tudtak igazán sikeresen ellenállni a betöréseknek, amelyek képesek voltak gondoskodni nemcsak a falak megerősítéséről, hanem a blokád alá vont lakosok és katonák vízellátásáról is. Két alapvető lehetőség kínálkozott Palesztinában, egyrészt ciszternákba gyűjtött-felfogott esővizet raktároztak és osztottak be kellő bölcsességgel, vagy pedig forrásvizet fogyasztottak. Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy a két megoldás közül az utóbbi volt megnyugtatóbb (és egészségesebb). A forrásoknak azonban megvan az a kellemetlen tulajdonsága, hogy meglehetősen ritkán fakadnak a telkek tetején, egyes városok (pl. Samária) közvetlen közelében pedig nem volt forrás. Valamilyen módon mindenképp gondoskodni kellett a víz elérhetőségéről, a vízrendszerek fejlesztéséről és karbantartásáról. Megdöbbentő mérnöki és hidrogeológiai ismeretekről árulkodik a hácóri vagy megiddói rendszer; Jeruzsálem vízellátása azonban minden ismert ilyen jellegű vállalkozást felülmúl: mintegy 600 méter hosszan vezették föld alatti csatornán a Gihón forrás vizét Jeruzsálem védett részébe. 600 méteren át csordogált a víz – igazán nem csodálkozhatunk azon, hogy a munka befejezését felirat készítésével örökítették meg. Maga a felirat eredetileg az alagút sötétjében rejtőzött, míg keresetlen kincsvadászok ki nem vették onnan (ma Isztambulban látható). De miért egy sötét helyen, miért éppen ott kapott helyet? Miért nem látványosan, szem elé, jól láthatóan helyezték el? Egy kérdés, amire nincs válasz – és feltehetőleg a közeljövőben nem is lesz. Mindenesetre a munkások nem éltek irigy-

lésre méltó munkakörülmények között, és valóban határtalan lehetett az örömük, amikor a falon át meghallották a velük szemben dolgozó csákányok sziklába csapódó zaját: „*amikor még három könyöknyi (távolságot) kellett átfúrni, meghallotta az egyik munkás a másik kiáltását, mert repedés támadt a sziklában jobbfelől és balfelől. És az áttörés napján a fejszések elérték egymást, fejsze a fejszére csapott. És megindult a víz a forrásból a ciszterna felé 1200 könyök (hosszúságú úton). Száz könyök volt a szikla magassága a fejszések feje fölött*” (Fordította: Kőszeghy Miklós) Lebilincselő szöveg, ma is. És kiváló fordítás.

2. Napi és világpolitika

Garnizonok, erődök a határvidéken. Nyugodt helyek lehettek békeidőben, de ha a világpolitika levegője forrósodni kezdett, éppen ezekben a várakban alakulhattak át először a mindennapok. Az élet menete tükröződhet azokon az osztrakonokon, melyek például kifizetési utasításokat tartalmaznak a zsoldosok számára. Első ránézésre semmi sincs egy ilyen levélben, ami egy cseppet is lázba hozhatna bennünket, de ha közelebbről vesszük szemügyre őket, némiképp megváltozhat véleményünk. Arad (6):1 egy egyszerű utasítás Eljasibnak, a város parancsnokának (30–36. o.). A parancs szerint az előljárónak három *bat* bort, valamint lisztet és a bor keveréséhez szükséges edényeket kell átadni a „görögöknek”, miután gondosan feljegyezték a kiadás dátumát. Informatív szöveg, melyből kiderül, hogy Júda déli határvidékén, egy nem jelentéktelen erődben görög zsoldosok teljesítettek szolgálatot, számukat különböző kalkulációk alapján 30–40 fő közé lehet tenni. Görög zsoldost felfogadni annyit jelentett, hogy Júda peremén megengedhették maguknak a kor talán legdrágább fegyvernemének luxusát! Ez, nem közvetlenül bár, de mégis félreérthetetlenül jelzi, hogy a fogság előestéjén Júda gazdasága fellendülőben volt. Innen pedig már csak egy lépés, hogy felderengjen előttünk az erődben békésen borozgató, illetve vízzel kevert bort korolygató harcosok sziluetdje.

De nem mindig ez a kép tűnik fel. Érthették az aradi katonaságot támadások Edóm felől (bár ezek mikéntje és hatása sok vitát kavart), ahogy azt könyvünk is tárgyalja Arad (6):24 kapcsán (37–44. o.); de előttünk vannak a nagy bukás, a Babiloni Fogság előestéjén írt lákisi levelek kétségbeesett sorai is. Lak (6):1.4 bizonyítja, hogy a tragikus vég előtti utolsó pillanatokban még kommunikáció folyik Jeruzsálem, a főváros és Lákis citadellája, valamint más helyőrségek között. A hírek nem voltak jók: „*Az én uram érdeklődött Bet-Harrapid felől: ott nincs senki*”. Bet-Harrapidben már nincs senki – dezertáltak vagy elfogták őket, vagy valami más történt. Ami a többi erőd számára kulcsfontosságú volt, az csupán a pusztá tény: elnéptelenedett az a hely. Ha pedig elnéptelenedett, akkor kiesett egy fontos láncszem a jelzéstovábbítás szempontjából. Ugyanennek az osztrakonnak van egy igen gyakran félreértelmezett sora – csak ennyi: „*Nem látjuk Azékát*”. De miért nem látják? Talán ez a város is Bet-Harrapid sorsára jutott? Elnéptelenedett, kifosztották, lemészárolták az ott lakókat? Szinte semmi nem szab határt véres fantáziánk szárnyalásának, csak egy apró tény. Kőszeghy Miklós emlékezetünkbe idézi, hogy a szöveg valójában nem sugall semmi ilyesmit. Egyszerűen közli az osztrakon azt, amit tudunk kellene magunktól is: a levél feladási helyéről nem látni Azékát. Ha helyes az azonosítás, és Maresából indult útnak a levél, akkor ennek oka az, hogy Maresa és Azéka között ott éktelenkedik és eltakarja a kilátást egy domb, Tell ed-Gudedeh halma. „*Lehet, hogy Azéka ekkor már csakugyan babiloni kézen volt, de erről jelen szövegünk egy árva szót sem mond*” – írja a szerző. (59. o.)

3. A lét peremén?

A kötetben közölt, Mesad Hasavjahuból származó szöveg (72–83. o.) egy szerencsétlen ember panaszát tárja fel. Egy nyomorult aratómunkását – akitől hitelezője okkal vagy anélkül elvette felsőruháját. „*Jött Hosa-jahu ben Sobaj és elvette szolgáló felsőruháját,*

amint mértem terményemet. Már néhány napja, hogy elvette szolgáló felsőruháját ... Minden társam tanúsíthatja, hogy mentes vagyok az adóságtól." (Fordította: Kőszeghy Miklós.) Különleges szöveg, hisz ritkaság, hogy egy ismert bibliai törvényre ennyire közvetlenül reflektáljon egy Biblián kívüli irat. Ex 22:25–26 ír így: „Ha zálogba vetté embertársad felsőruháját, naplementéig add vissza neki! Mert egyetlen takarója, testének ruhája az. Miben háljon?” Az pedig, hogy egy ilyen vita esetén az Úr kinek a pártján áll, egy percig sem kétséges a szöveg szerint: „Bizony, ha hozzám kiállt segítségért, meghallgatom.” (Fordítás a fent említett protestáns Bibliából.) Ez az egyértelmű törvény, mely nem mentes a datálási és egyéb problémáktól, a Héber Bibliára jellemző módon a földi vitát etikai és vallási szintre emeli. A parancs ugyanis nem a jogtalanul elvett, elrabolt ruháról, hanem az elvileg jogos zálogba vételről szól komoly megszorítással – add vissza napnyugta előtt! Persze megint egy jelenet, és osztrakonunk csak megerősíti az igazságot, hogy az ókori törvényeket nem légből kapott esetek, elképzelt szituációk nyomán fogalmazták. Így kell túllátnunk a ruhájától megfosztott aratómunkás panaszán a szélesebb társadalomtörténeti jelenségek felé. Nem derül ki a vita természete, nem tudunk semmit Hosajahu ben Sobaj érveiről, csak a petíciót ismerjük. Két morál, ami úgy tűnik, Palesztinában tényleg évszázadokon keresztül ütközött egymással, egyfelől a nagycsaládi-törzsi jellegű, egalitárius ideál, más részről pedig a központi hatalom társadalmat szervező és átalakító ereje, az adós fizess elvének hangsúlyozásával. A bibliai előírás valóban idealisztikusnak tűnik, amikor már csak egyetlen felsőruhát lehet zálogba venni, feltehetőleg semmi sem menti meg az adóst attól, hogy hamarosan az adósrabszolgaság hálójában találja magát. Vedd el, de éjszakára add vissza! És másnap? És a harmadik napon? Végül pedig: az ilyen ember panaszát már csak Isten hallgatja meg. „Ha hozzám kiállt segítségért, meghallgatom...” Nyilván utolsó menedék, a szankció pedig pusztán szakrális, semmilyen világi konzekvenciával nem jár. Nem

véletlenül hangsúlyozza a Tóra az emberséget időről időre a jövevényekkel, árvákkal, özvegyekkel szemben – de hogy ezek az emberséget kívánó parancsot átmentek-e valaha is a mindennapok szintjére, gyakorlatláttá váltak-e, az nem valószínű. A gazdagságnak működni kell, a kisembernek dolgozni – fizetni kell. Nem véletlen a prófétai ítéletmondás sem: „Zálogba vett ruhán nyújtózkodnak...” (Ám 2:8). A hitelező nem is a pénzét akarja talán (78. o.), célja sokkal inkább az lehetett, hogy az adóst személyes függésébe vonja, adósrabszolgájává tegye, munkaerőhöz jusson általa. Társadalmi jelenség szintjén valóban napi félelmek és realitások közt járunk. Ha mindezt átgondoljuk, cseppet sem meglepő a kétségbeesett sóhajtás az előjáró felé: „[Hallgas]d meg szolgáló [ügyét], ne maradj tétlen”.

4. Vallás a mindennapokban

A könyvben közölt szövegek közül talán legérdekesebbek a vallástörténeti tárgyú feliratok. Az elmúlt két évtizedben gyakorlatilag áttekinthetetlenül vált az ún. népi vallásosság és a hivatalos kultusz viszonyával foglalkozó tanulmányok tömege. Ebben igen nagy része volt azoknak a felettébb meghökkentő (és sokak számára botránkoztató) emlékeknek, melyek Kuntillet-Adzsurud karavánpihenőjéből és Hirbet el-Qom sírkamrájából kerültek elő. (113–138. o.) Nem túlzás állítani: ezek a szövegek nemcsak felkavarták a kedélyeket, hanem átirták komoly vallástörténeti iskolák kézikönyveit is azzal, hogy szoros összefüggésben, egymás mellett említik YHWH-t és Aserát. Hogy kerülhet össze Izrael Istene és a tiltott istennő? Kőszeghy Miklós részletes analízis során tárja az olvasó elé a különböző vélekedéseket, melyek egyik végpontjában az Aserát YHWH feleségeként elképzelő felfogás, másik oldalán pedig az „Asera” terminusban kultuszi tárgyat látó nézet áll. Valóban nem könnyű feladat az állásfoglalás (a könyv szerzője ezt nem is teszi meg), bár véleményünk szerint ha tudomásul vesszük, hogy a népi vallásosság gyakran még vonalaiban is csak halványan emlékez-

tet a hivatalos kultusz elvárásaira, a probléma talán nem is olyan feloldhatatlan. Előve gyanús, hogy a Héber Biblia milyen határozottan tiltja Asera tiszteletét, és hány alkalommal dicséri azokat, akik lépéseket tettek kultusza felszámolásáért. (1Kir 15:13, 2Kir 23:4, stb.) A fogság előtt folyamatosan jelen volt az istennő az egyszerű nép mindennapjaiban, mi másért kellett volna tiltani imádását? Ma, hála a régészeti

leleteknek és feliratoknak, nem csak a Bibliában vázolt, a későbbi korok által is helyénvalónak ítélt jahwizmus áll előttünk. Nem csak az igényt, a talán csak kevesek által gyakorolt-szorgalmazott vallást ismerjük, hanem tudomásunk van az eddig szemünk előtt elrejtett népi gyakorlatokról is.

Hodossy-Takács Előd